

UOT 1(091)

YUSİF ZİYA TALİBZADƏNİN İSLAMÇILIQ VƏ TÜRK-İSLAM BİRLİYİ GÖRÜŞLƏRİ

*f.f.d., dos. Faiq Ələkbərli,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
faikalekperov@mail.ru
ORCID: 0000-0002-8865-568x*

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrdə Axund Yusif Ziya Talibzadənin islamçılıq və türk-İslam birliyinə dair görüşləri mühüm yer tutur. Yusif Ziyanın islamçılığa və türk-İslam birliyinə bağlılığının əsasında, ilk növbədə, irançıların farslaşdırma, çarizmin isə ruslaşdırma siyasəti olmuşdur. Yəni Azərbaycan xalqının bir qisminin “şiəlik məzhəbi” adı altında farslaşdırılması, digər qisminin isə sosial-demokratizmin təsiri altında ruslaşdırılması Y.Z.Talibzadənin islamçılıq və türk-İslam birliyi görüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, ilk dövrlərdə Çar Rusiyasına qarşı mübarizədə islamçılıq cərəyanı daha nüfuzlu idi ki, Talibzadənin də bununla bağlı təfsirləri və görüşləri olmuşdur. Bu baxımdan ilk dövrlərdə milli məsələyə də dini baxımdan yanaşan Yusif Ziya hesab etmişdir ki, İslam dini millətlərin təşəkkülü və inkişafının əsasında dayanır.

Məqalədə Y.Z.Talibzadənin İslam aləminin mənəvi-ideoloji durumu ilə bağlı Qərb millətlərinin düşüncələri ilə bağlı tənqidinə də yer verilir. Yusif Ziya Qərb millətləri mütəfəkkirlərinin İslam dininə münasibətdə yanlış mövqe tutmasını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Məqalədə Yusif Ziyanın türk-İslam birliyi, qismən də türkçülük-turançılıqla bağlı görüşləri də təhlil olunub. Yazıda göstərilir ki, Y.Z.Talibzadə türk-İslam dünyasının inkişafını türk-İslam birliyinin təməli saydığı Osmanlı imperiyasında görmüşdür. Özəlliklə, 1910-1918-ci illərdə Osmanlı ordusunun tər-

kibində öncə Balkan, daha sonra I Dünya müharibəsində iştirak etməsi onun türk-İslam birliyi inancını daha da gücləndirmişdir. Ümumiyyətlə, məqalədə Yusif Ziya'nın türk-İslam birliyi ideyasına daha çox bağlı olub, müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasına bir qədər tərəddüdlə yanaşmasının səbəbləri göstərilir. Xüsusilə də onun türk-İslam birliyi ideyasına bağlılığında, başqa sözlə, vahid türk-İslam dövləti arzulmasında Ənvər paşanın təsirinin olması da hərtərəfli şərh olunur. Ümumiyyətlə, Yusif Ziya bütün müsəlman-türk, o cümlədən Azərbaycan xalqlarının gələcəyini İslam dini əsaslı türk-İslam birliyində görmüşdür. Bu baxımdan o, sonralar “panislamist” və “pantürkist” bir ziyalı, ictimai-siyasi xadim kimi tanınmışdır.

Açar sözlər: islamçılıq, türk-İslam birliyi, ruslaşdırma, farslaşdırma, turançılıq, sosial-demokratizm.

Giriş

Azərbaycanın tanınmış pedaqoqu, ictimai-siyasi xadimi, mütəfəkkiri Axund Yusif Ziya Talıbzadə (1877-1923) Tiflisdə, dövrünün məşhur din və maarif xadimlərindən olan Axund Mustafa Talıbzadənin ailəsində dünyaya gəlib. Onun qardaşı tanınmış şair-mütəfəkkirimiz Abdulla Şaiq olmuşdur. Yusif Ziya təhsilini Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin nəzdindəki “Əli məktəbi”ndə (Rüşdiyyə məktəbi) almışdır. O, Ana dili türkcəsi ilə yanaşı, ərəb, fars, rus dillərini də öyrənmişdir (Əsədli 2014, 13). Xorasanın Məşhəd şəhərinə 1894-cü ildə gedən Yusif Ziya burada məşhur Mirzə Cəfər mədrəsəsini bitirmişdir. Burada ədəbiyyat müəllimlərindən biri “Yusif Ziya” adını daşımışdır. Sonralar Yusif Talıbzadə həmin ədəbiyyat müəlliminin şərəfinə “Ziya” təxəllüsünü götürmüşdür (Dünyaminqızı 2016, 7). Dini təhsilini Bağdadda tamamladıqdan sonra Tiflisə qayıdan Yusif Ziya “axundluq” dərəcəsi üzrə imtahan vermiş, Zaqafqaziya Ruhani İdarəsində qazı, vaiz, müdərris və pişnamaz işləmək hüququ qazanmışdır. Tiflisdəki “Şah Abbas” məscidinə axund təyin olunmuş, lakin Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Bakıya dəvət olunduğundan vəzifəsini icra edə bilməmişdir (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. II cild, 391).

Bakıya 1900-cü ildə gələn Yusif Ziya bir il sonra burada Rus-tatar məktəbinə şəriət müəllimi təyin olunmuşdur. Bundan sonra Azərbaycan türk dili qrammatikasına aid “Təhsili-qəvaid” (1901) adlı qiymətli kitab çap etdirən

Yusif Ziya həmin illərdə tanınmış ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" dramını da fars dilinə tərcümə etmişdir.

Milli mətbuatın "Həyat", "İrşad", "Füyuzat", "Tərəqqi", "Yeni Füyuzat", "Şəlalə" kimi orqanlarında 1905-1910-cu illərdə məqalələr yazan Axund Yusif Talıbzadənin təkcə İslam dini məsələlərinə dair 10-dan artıq kitabçası bu dövrdə çapdan çıxmışdır.

Qeyd edək ki, 1907-ci ildə Quranın Azərbaycan türkcəsində nəşr edilmiş üçcildlik nüsxəsini (təfsirlə birlikdə) İstanbula – Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə hədiyyə aparmağı Hacı Zeynalabdin Tağıyev Yusif Ziyaya etibar etmişdir (Cabbarov 2013, 66). Bununla bağlı Nağı Şeyxzamanlı (Keykurun) yazırdı ki, Quranı ilk dəfə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdirib Yusif Ziya vasitəsilə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərən Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur (Keykurun 1957, 16-17). Bu məsələyə Yusif Ziyanın qardaşı Abdulla Şaiq də "Xatirələrim"də yer vermişdir. O yazırdı: "Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə Quranı Azərbaycan dilinə çevirdib məşhur sərvətdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ilə çap etdirmişdi. Hacı tərcümənin 50 nüsxəsini qızıl suyu ilə çap etdirib qiymətli cildə tutmuşdu. Bu nüsxələrdən birinin cildini qalın gümüşdən yapdırıb ortasına da "La ilahə illəllah, Muhəmmədən Rəsulullah" sözlərini yazdırmış və qardaşım Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə həmin nüsxəni Türkiyə sultanına hədiyyə göndərmişdi" (Şaiq 1992).

O, 1911-ci ildə "Müsavat" partiyasının yaranmasında fəal iştirak etmiş, qurumun ilk üzvlərindən biri olmuşdur. Bununla da 1910-cu illərin əvvəllərində Yusif Ziya fəal siyasi fəaliyyətə başlamış, Osmanlıya – Türkiyəyə tez-tez səfərlər etmiş, müxtəlif ictimai-mədəni və xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzvlüyünə, rəhbərliyinə seçilmişdir.

Osmanlı ilə ondan ayrılmaq istəyən Balkan dövlətləri arasında 1912-1913-cü illərdə gerçəkləşən müharibədə Yusif Ziya da hərbcı kimi iştirak etmişdir. Daha sonra Birinci Dünya müharibəsində, Kars-Ərdəhan cəbhəsində Osmanlı-türk Ordusu sıralarında Çar Rusiyasına və onun əlaltıları olan erməni separatçılara qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuşdur.

Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində 1918-ci ilin iyununda yenidən Bakıya qayıdan Yusif Ziya "Azərbaycan" və dövrün başqa mətbu orqanlarında fəal iştirak etmiş, siyasət, maarif və mədəniyyət mövzularına dair məqalələr nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda o, Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq işlərində fəal iştirak etmiş, Maarif Nazirliyi nəzdində Əlifba islahatı komissiyasının üzvü seçilmişdir. Hətta onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin

Daxili Qoşunlarının yaranmasında da əsas rol oynadığı iddia olunur (Dünya-minqızı 2016, 7).

Bütün bunlara baxmayaraq, bir sıra önəmli məsələlərdə, o cümlədən Cümhuriyyət rəhbərlərinin mərkəzçi siyasəti (yəni sağ və sol qüvvələr arasında barışdırıcı siyasət yürütməsi) ilə razılaşmayan Y.Z.Talıbzadə yenidən Osmanlıya qayıtmışdır (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. II cild, 391).

Osmanlı dövləti nümayəndə heyətinin başçısı kimi, 1919-cu ildə Təbrizə getmiş, orada həmkarları ilə Güney Azərbaycan türklərinin azadlıq mübarizəsini dəstəkləyən "İttihadi-İslam" cəmiyyətini yenidən dirçəltmişdir.

Sovet Rusiyasının "XI ordu"sunun 1920-ci il 27 aprel tarixdə Quzey Azərbaycanı istilasından sonra Osmanlı dövləti nümayəndə heyətinin başçısı kimi, Azərbaycan-Qacarlar sərhədində həbs olunmuşdur. Ziya Yusif Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun zamanəti ilə həbsdən azad edilmiş, üstəlik, böyük təcrübəsi və hərbi bacarığı nəzərə alınaraq Naxçıvana hərbi komissar təyin edilmişdir. Beləliklə, 1921-ci ilin fevral ayından 1921-ci ilin axırlarınadək Naxçıvan Diyar İnqilab Komitəsinin üzvü və hərbi komissar kimi fəaliyyət göstərən general-mayor Ziya Yusif bu əzəli Azərbaycan-türk torpağını qəsb etməyə çalışan Ermənistana, onun daşnak silahlı dəstələrinə qarşı mübarizə aparmışdır.

Bu dövrdə Ziya Yusif Talıbzadənin adı həm də qısa müddət ərzində xarici işlər komissarı kimi çəkilir. Görünür, Xarici İşlər Komissarlığı yaradılan zaman mövcud olan gərgin vəziyyətdə Ziya Yusifin ərəb, türk, fars və rus dillərini yaxşı bilməsi, həm Qacarlar dövlətində, həm də Türkiyədə yaxşı əlaqələrə sahib olması onun bu vəzifəni icra etməsi üçün müəyyənəddici amil olmuşdur (Kəlbizadə E., Hacıyev İ. 2017, 128).

Naxçıvan torpağına iddia ilə çıxış edərək tez-tez sərhədləri pozan erməni millətçilərinə münasibətdə sovet rəhbərliyinin liberal siyasəti ilə razılaşmayan Yusif Ziya 1921-ci ilin axırlarında Bakıya qayıtmışdır. O, Nəriman Nərimanovla görüşərək sosializm quruluşu ilə uyğunlaşa bilmədiyi üçün Sovetlərə qulluq etmək istəmədiyini bildirmişdir. Yusif Ziya sovet imperiyasının sərhədlərini tərk etmək üçün N.Nərimanovdan icazə istəmiş və bu barədə rəsmi sənəd də almışdır.

O, Türküstanda Basmaçılar hərəkatına (Türküstanda özbəklər və digər türk xalqlarının Sovet Rusiyasına qarşı 1917-ci ildən 1934-cü ilə qədər davam etdirdiyi Milli Azadlıq Hərəkatı) qoşularaq, "qırmızı rus ordusu"na qarşı vu-

ruşmalarda iştirak etmiş, basmaçılar hərəkatının başçısı Ənvər paşanın müavini olmuşdur. Qeyd edək ki, Sovet Rusiyası tərəfindən Türküstan türklərinin apardığı milli mücadiləyə “Basmaçılar hərəkatı” adı verilsə də, onlar özlərini “Türküstan azadlığının əsgərləri”, “İslam əsgərləri” kimi xarakterizə etmişlər.

Y.Z.Talıbzadə 1923-cü il may ayının 18-də Xarəzmdə Sovet Rusiyası ordusu ilə döyüşlərin birində ağır yaralanmış, Amudərya çayını üzüb keçmək istərkən aldığı ağır yara nəticəsində, son nəfəsində “Azərbaycan” deyərək şəhid olmuşdur (Rəhman 2011, 10). Qərənfil Dünyaminqızı yazır ki, həmin faciəli hadisədən bir neçə ay sonra onun döyüş yoldaşlarından biri gizləncə Bakıya gəlib qardaşı Abdulla Şaiqlə görüşmüşdür: “Yusif Ziyanın qana bulaşmış köynəyini və hər an yanında gəzdirdiyi cib Quranını ona verir. Bu Quran hal-hazırda Abdulla Şaiqin ev-muzeyində saxlanılır. Qanlı köynək isə Sovetlərin qorxusundan elə Abdulla Şaiqin özü tərəfindən “qeybə çəklir”” (Dünyaminqızı 2016, 7).

Basmaçılarla, o cümlədən Yusif Ziya ilə bərabər istilacı sovet-rus ordusuna qarşı döyüşən və sonralar görkəmli alim kimi məşhurlaşan professor Zəki Vəlidi Toğan tərəfindən yazılmış xatirələrdə bu hadisələr geniş izah olunmuşdur. Məhəmməd Əli Rəsulzadə də yazır ki, Yusif Ziya Türküstanda basmaçılarla birlikdə bolşeviklərə qarşı vuruşaraq şəhid olmuşdur.

Onun əsas əsərləri – “Təhsili-qəvaid” (1901), “Sərvət və səxavətlə məşhur cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevin tərcümeyi-halı” (1903), “Müəllimüş-şəriə” (1903, 1908, 1909), “Təəllümüş-şəriə” (1904), “İslam tarixi və tarixi-müqəddəs ənbiyaya dair məkanların nəqşəsi və İslam məmləkətlərinin xəritəsi” (1907), “Həqiqəti-İslam”, “Hədiyyeyi-nisvan” (1903), “Türk lisanında sərf və nümunələr”, “Türkiyə məktubları” (1913) və başqalarıdır.

İslamçılıq düşüncələri....

Yusif Ziya Talıbzadənin türkçülüyə və islamçılığa bağlılığının əsasında, ilk növbədə, Qacarlarda ingilis himayəsindəki irançıların farslaşdırma, Quzey Azərbaycanda Çarlıq Rusiyası ideoloqlarının isə ruslaşdırma siyasəti olmuşdur (Əsədli 2005, 14). Yəni soydaşlarının bir qisminin “şiəlik” adı altında farslaşdırılması, digər qisminin isə müxtəlif cərəyanların (bolşevizm, menşevizm və s.) təsiri altında ruslaşdırılması Y.Z.Talıbzadənin yaradıcılığında həlledici rol oynamışdır. Şübhəsiz, bu cür antimillə cərəyanlara qarşı Talıbzadə üçün o dövrdə ən uyğun gələn İslam dini və türklük idi. Xüsusilə, ilk dövrlərdə Çar Rusiyasına qarşı mübarizədə islamçılıq cərəyanı daha nüfuzlu idi.

Çünki burada müsəlman xalqların özünəməxsus milli adət-ənənələr sahəsindəki fərqlər imkan verirdi ki, onlar “islamçılıq” adı altında çarizmə qarşı birgə mübarizə aparsınlar (Əsədli 2005, 37).

Y.Z.Talıbzadənin XX yüzilin əvvəllərində qələmə aldığı əsərlərində (“Həqiqəti-islam”, “Təəlümüş-şəriə”, “İslam tarixi”, “Müəllimi-şəriə”, “İslam və məzhəb” və b.) daha çox İslam fəlsəfəsi əsas yer tutmuşdur. İlk dövrlərdə milli məsələyə də dini baxımdan yanaşan Yusif Ziyaya görə, İslam dini millətlərin təşəkkülü və inkişafının əsasında dayanmışdır. O, “İslam və məzhəb” əsərində yazırdı: “Məhəmməd (s.) peyğəmbərin gətirdiyi din və ayin üsuli-etiqadiyyələrdə və kitabı-müqəddəs Qurani-Şərifdə təğəyyürdən məsun qaldığı üçün zati bariyənin ittihad... yolundan bir nişanə qalmış deməkdir” (Əsədli 2005, 8). O, daha sonra yazırdı ki, İslam dini “milli lisanın, milli adətlərin, milli tərz-i düşüncələrin məişəti təsisi üzərinə... böyük və birinci dərəcəli təsir göstərdiyindən “millətlərin təşəkkülü və təsirinin mayesi” rolunda çıxış edir. Onun fikrincə, Allahını tanıyan fərd millətini, milli birliyini də dərk etmiş olur. O yazırdı: “Xudavəndi-Aləmin... məxluqatı xəlf etməkdə əsl məqsədi xələyiqi təşkil etməkdir... Bu səbəbdəndir ki, Xudavəndi-Aləm əsl fitrət insanıyyəni ümuma bir təriqi-müstəqim üzrə xəlf edibdir” (Əsədli 2005, 8).

“Həccə dair” məqaləsində isə o yazırdı ki, həccə icra edənlər onun mənasını və məqsədini də anlamalı, ittihad Kəbəsinin dövrünə təvaf etmək məramını başa düşməlidirlər. Bunun üçün də hər bir müsəlman, ilk növbədə, öz nəfsinə qalib gəlməli, şeytani nəfsdən azad olmalı və bunun üçün səmimi-qəlbdən tövbə etməli, Mina qurbangahında İbrahim peyğəmbər (s) kimi öz övladını insanlıq yolunda qurban etməyin mənasını anlamalıdır. Yusif Talıbzadə “Həccə dair” məqaləsində daha sonra yazırdı: *“Əcəba! Müsavat hərəmgahının miqatına yetib liaslarını xəl etdikdə ümumən yekrəngi-müsavat olmaq məqsədini anladılarmı? Hürriyyət hərəmində məqami-təslimdə bulundlarmı? İttihad və ittifaq Kəbəsinin dövrünə pərvanəasa təvaf etmək məramını düşündülərmı? Maddi və mənəvi qüvvələr vasitəsilə mənafeyi-ümumiyyəyə tərəf səy etmək meydanına daxil oldularmı? Öz sikkeyi-əmallarını həcərül-əsvəd məhəkinə vurduqda qəlp ilə xalisi, həqq ilə batili təmyiz verə bildilərmı? Yövmi-tərviyədə Məşərül-həramə varıqda Zəməmi-şərifdən zərfi-vicdanlarını doldurub təşnəgani-həqiqəti dilsir etməyə abi-zülal götürdülərmı? Məşərül-həramın izkari-səfabəxşasını arifanə əda etdilərmı?... Nəfsi-şeytankarın tərd və dəfi üçün surəti-ciddiyyədə rəmyi-əhcar etdilərmı? Mina qurbangahında İbrahim-sisal insanıyyət yolunda öz övladından keçmək mərtəbəsinə etila etdilərmı?*

Həqiqət mehmanxanasında “innəməl muminunə ixvatun” əhdi-müqəddəsini təcrid qıldılarmı? Öz amali-şəxsiyyətlərini həqiqət naminə qurban edə bildilərmı? Rəsuli-Əkrəmə peyröv olub ehtiyacati-insaniyyəyə dair bəliğanə xütbələr inşad qıldılarmı?” (Talıbzadə 1907, Füyuzat №6).

Talıbzadə hesab edirdi ki, həcc əmrinin mühüm və müqəddəs vəzifələrindən biri də – insanın möhtac olduğu məsələləri həqiqət şurasına çatdırmaq, eyni zamanda, digər müsəlmanlarla bir yerdə Allaha ibadətin mahiyyətini dərk etməkdir: *“Əmiri-həccimiz möhtacileyh məsələləri həqiqət şurasına təlqin etmək vəzifeyi-müqəddəsəsinə lazımcına icra qıldımı? Səlavati-əzhayi cəmaətlə əda edərkən iadəti-Allahın insanları yekdigərinə qəlbi-məhəbbətlə rəbt etmək niyyətilə olduğunu dərk etdilərmi? Bu mübarək bayram xütbələrini oxurkən Rəsuli-Əkrəmin aşiq olduğu həqayiqi başəriyyəyə təlqin etmək şövqündə bulundularmi? Məzkur vəzaifi-müqəddəsələri ifa edib də dübarə Kəbəyi-həqiqətin təvafinə nail oldularmi? Şurayi-ümmətdə mürəttəb məsələlərin həlli üçün həlli-əqdi-əhram qıldılarmı? Hər kəs öz xüsusi libasını geyinib, yenə Mina dağında üç gün nə xidmətə dəvət olunduğunu bildilərmi? Mina dağında Şərqi və Qərbi təşriq etmək üçün məsaili-mürəttəbənin həllinə dair müxtəlif cəmiyyətlər, məclislər, məhfillər təşkil etdilərmi? Hər bir sinif öz vəzifə xidmətini icra etmək üçün kəndisinə münasib cəmiyyətlərə əza oldularmi? Bu cəmiyyətlər nəticəsi əmiri-həccə ərz olunub da ümumi-hacı babalarımıza bəyan olundumu? Hacı babalarımız öz müqəddəs təkliflərinə alim olub bəsirət ilə vətəndaşlarına tərəf əzimat etdilərmi? Milləti-islamın şəşəəli sabiqəsini də xatir etməklə gələcək islahı üçün hali-hazırı qənimət sandılarmı? Amma bizlərə gəldikdə, islamca eyd nə üçün olduğunu bilirzmi? Həqiqət qurbanı nə yolda qəbula yetdiyini düşünürüzümü? Eyd namazın cəmaətlə əda edib məzəmini-xütbələr nəyə şamil olduğuna alim oluruzmu? Eyd günlərində müsafihə ilə görüşməkdən məqsəd nələr olduğunu anlıyoruzmu? Milli və dini ehtiyacımızda maddi və mənəvi vəzifələrimizi icra edirizmi? Fəqir və möhtac vətəndaşlarımızın təmini-halına dair təşəbbüsatda bulunuruzmu? Həsənati-ixvaniyyəyi qərəzi-şəxsiyyətlərinə qurban edən cani kəslər də məvəddət və məhəbbət uğrunda qurban kəsə bilərmı? Məgər bayram behəqq insan olanlara məxsus degilmidir? Məgər bizim bu halda mükəlləfün-bih vəzifələrimiz nə olduğunu islamıyyət insanilə fəqəz-zikr mətləblər bəyan etmiyormu?”* (Talıbzadə 1907, Füyuzat №6).

Ümumiyyətlə, o, məqalələrində, bir müsəlman kimi idealist mövqedə durub, materializmi daim tənqid etmişdir: *“İdealizm və materializm bir-birini istisna edən cərəyanlardır: əgər birincisi mənəvi aləmlə bağlıdırsa, ikincisi isə*

maddi aləmlə bağlıdır. Biz həmçinin görürük ki, həyat uğrunda mübarizə aparan bəşəriyyət maddiliyə əməl etməklə, materializmdən xilas ola bilməz! İdealizmi dərk edə bilmək üçün materializmi kənara atmaq gərəkdir” (“Yeni Füyuzat”, 1910, №10).

Talıbzadə İslam dinini müsəlman xalqlarının geriliyinin əsas səbəbi kimi göstərən erməni, rus və başqa xristian inancılı millətlərin ideoloqlarına da tutarlı cavablar vermişdir. Məsələn, 1906-cı ildə erməni şərqsünası Əmirxanyans “İrşad” qəzetində nəşr olunan “İslam və tərəqqi” məqaləsində yazırdı: *“İslam ruhanilərinin imanları budur ki, əgər müsəlmanlar Avropa millətlərinin əməllərindən birini də əxz edərlərsə, kafir olurlar”* (Əsədli 2005, 40). Həmin erməni şərqsünası bir qədər də irəli gedərək daha sonra yazırdı ki, *müsəlmanlar üçün nəsihətin, elmin və mədəniyyətin faydası yoxdur*. Talıbzadə bu tip ermən şərqsünalarına cavab olaraq yazırdı ki, *İslam heç vaxt dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin əleyhinə olmamış, əksinə, hər zaman çağdaşlıqla ayaqlaşmış və özünün yenilikçi ruhunu qoruyub saxlamışdır: “Sizin dediyinizə görə, “İslam milləti Avropa mədəniyyətinin düşmənidir”. Halbuki İslam dininin müqəddəs kitabı “Qurani-Şərif”ə nəzərən ümumən elm və mərifət, tərəqqi və mədəniyyət İslamın ümdə əsasıdır. Və İslam dinində rəhbəriyyətin haram olduğu və Çinəcən elm dalınca getmək tövsiyəsi bu mətləbə dəxi şahiddir*” (Talıbzadə 1906, “İrşad” qəz., №263).

Y.Z.Talıbzadənin fikrincə, müsəlmanların pərişan olmalarının səbəbkarı İslam, Quran və Peyğəmbər (s) deyil, yalançı ruhanilər, despot hökmdarlar və bu dinə aid olmayan məzhəblərdir. Bu baxımdan, Talıbzadənin həmin dövrdə «İrşad» qəzetində nəşr olunmuş «Hürriyyəti-dəyanətə cavab» və yaxud «Axund Yusifzadə ilə müsahibə» başlıqlı məqaləsi diqqətəlayiqdir. Həmin məqaləsində Talıbzadə yazırdı ki, məzhəblərarası intriqalar, xüsusən müsəlmanların sünni və şiə deyər, iki yerə parçalanmaları, ikiüzlü ruhanilərin əməlləri və sair problemlər dinin əsaslarını sarsıdır: *“Aya bu ixtilafdan onların məqsədləri nədir? Məgər Allah-Təala onlara ixtilafı əmr edibdir ki, onlar Allahı itaət edirlər? Yəinki Allah-Təala bu ixtilaflardan nəhi edib. Onlar Allaha üsyanmı ediblər? Ya ki, Allah dini naqis göndərüb, onlar təkmil etmək istəyirlər. Yəinki ehkamda Allah ilə şərik olub, bunlar hər nə desələr Allah da gərək razı olsun? Ya Allah-Təala dini tamam göndərüb, Rəsuli-Kərim həzrətləri xəlayiqə təbliğ etməyibdir?”* (Talıbzadə, Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 4). O, müsəlman əhlini inamın əsl mahiyyətindən uzaqlaşdıran, onların İslamın təməl prinsiplərindən bixəbər olmalarında maraqlı qüvvələri, iqtidar sahiblərini imana çağırır.

Talıbzadəyə görə, İslam aləminin mənəvi-ideoloji durumu Qərb millətlərini bir xeyli düşündürməkdədir. Qərb millətlərinin mülahizəsinə görə, müsəlmanlar “Qurani-Şərif”ə uyğun yaşamağa qeyrət etdikcə, İslam aləmi qüvvədən fələ çıxmaqla onlar üçün təhlükəli bir üfüq açılacaqdır. O yazırdı: *“Qurani-Şərifə nəzərən İslam bir dindən təarət bulunduğu üçün başqa xüsusi məzhəblərin zühurina macal buraxmamışdır. Camieyi-islamiyyə miləli-qərbiyyəyi bir xeyli düşündürməkdədir. Məzkur millətlərin əfkarınca müsəlmanlar Qurani-şərifə mütabiq rəftarə qeyrət etdikcə cameiyyəti-islamiyyə qüvvədən fələ çıxmaqla onlar üçün təhlükəli bir üfüq açılacaqdır. Ancaq miləli-qərbiyyə burasını düşünmürlər ki, Qurani-Şərif və dini-İslamın məsləki nəinki İslamda məzahi-bi-müxtəlifə zühurina müsaidə vermiyor, bəlkə ümumi-müvəhhid olan ədyan ilə qayət ehtiramkiranə və sülhrəpvaranə rəftarə və ümdə məhəbbəti-bəşəriyyəyi tövsiyə etməklə cameiyyəti-bəşəriyyəyə bir vəsilə fərz oluna bilər. Əcəba, hissi-bəşəriyyələri olan əqvam millətiislamda ruhaniyyət və ümumi-bəşəriyyətə bir məhəbbət təriqilə xütvəəndazi-ittihad və tərəqqi olmalarına nə məqsəd üzrə mümainət göstərmək istiyorlarmış? Cameiyyəti-islamiyyə hənuz müsəlmanların xatirlərinə xütur etməmiş, bu sözləri biz başqa millətlərin ağzından eşidiyoruz. Bir çox vaxtlar xəyalətə məcbur oluyoruz ki, aya camieyi-islamiyyə nə deməkdir? Bu sözlər nərədən zühur etmiş? Və nərdə cameiyyət zühura gəlmiş? Çox bir fikirlərdən sonra düşünürüz ki, Avropa müctəməən islama qarşı etdikləri hərəkətlərini hiss edib və gələcəkdə milləti-islam kəndilərinin müha-fizəsi üçün camieyi-islamiyyə təşkilinə məcbur olacaqdırlar deyib xəyalətə qərq olmuşlar. Fəqət İslam milləti arasında bunca zühura gəlmiş məzahib və fırqələ-rin vücudi ilə bu fikirləri avropalıların kəndi xəyalatına münhəsir etmək lazım gəliyor. İştə cameyi-islamiyyə vücud bulursa avropalıları özləri təşkil etmişlər deməkdir. Əsrlərdən bəri islam ilə avropalıların rəqabətinə tarix səhifələri dəxi şahid ola bilir”* (Talıbzadə 1906, “Füyuzat”, №16).

Gördüyümüz kimi, Y.Z.Talıbzadə İslam dininə, islamlığa münasibətdə çox həssas olmuş, onun ən səmimi tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmişdir.

Türkçülük, türk-İslam birliyi düşüncələri...

Y.Z.Talıbzadə türk-İslam dünyasının inkişafını türk-İslam birliyinin təməli saydığı Osmanlı imperiyasında görmüşdür. Özəlliklə, 1910-1918-ci illərdə Osmanlı Ordusunun tərkibində öncə Balkan, daha sonra I Dünya Müharibəsi-sində iştirak etməsi onun türk-İslam birliyi inancını daha da gücləndirmişdir.

Tanınmış ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin millət vəkili Məhəmməd Əli Rəsulzadənin/Rəsuloglundan məlumatına görə, 1911-ci ildə “Müsavət” partiyasının üzvlüyünə yazılan ilk beş nəfərdən (qalan dörd nəfər – Vəli Mikayıloğlu, Seyid Hüseyn Sadiq, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Seyid Musəvi olmuşlar) biri Axund Yusif Ziya olmuşdur (Rəsuloglu 1962, 13). Tədqiqatçılar Yusif Ziyanın “Müsavət”i təsis edənlər sırasında olmasını bu partiyanın türkçülüklə yanaşı, İslam dininə bağlı olması, hətta ilk illərdə daha çox islamçılığa çox meyil etməsini göstərirlər. Doğrudan da partiyanın proqramı və məramnaməsi türkçülüklə yanaşı, islamçılığa meyilli olub türk-İslam birliyini hədəfləyirdi. Həqiqətən də “Müsavət” ilk illərdə (1911-1913) zamanın hakim zehniyyəti, yəni “İslam millətçiliyi” şüarı altında fəaliyyət göstərmiş və ilk proqramında da İslam və sosial bərbərlilik ruhu əsas yer tutmuşdur (Yaqublu 2001, 29). Tanınmış ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan türk mütəfəkkiri Mirzə Bala Məmmədzadənin də qeyd etdiyi kimi, “Müsavət” partiyası İslam millətçiliyi ideologiyasına qapanıb qalmamış, “Azərbaycan cəmiyyəti ilə birgə dinamik təkamül yolu keçmiş və Azərbaycan cəmiyyətinin milli şüurunu tənzim və idarə etməklə onu özü ilə birlikdə millətçiliyə, türk millətçiliyinə və Azərbaycan istiqbalçılığına qovuşdurmuşdur” (Məmmədzadə 1992, 42).

Bu baxımdan yeni yaranan “Müsavət”-in Balkan müharibəsində və Birinci Dünya savaşında Osmanlının yanında yer alması Yusif Ziyanın tam istədiyi bir mövqe idi. Hətta Balkan müharibəsi başladıqdan az sonra (1912-ci il) partiyanın türk-İslam birliyini, o cümlədən Osmanlını müdafiə edən Bəyannaməsi belə yayınlanmışdı. M.Ə.Rəsuloglu bu məsələ ilə bağlı yazırdı ki, bəyannamə Orucogullarının mətbəəsində sahiblərindən xəbərsiz, Seyid Hüseyn Sadiqzadənin və digər millətçi insanların yardımı ilə basılmışdı: “Bu bəyannamənin Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi sayılan Bakıda yayılmasını istəmirdik. Abbas bəy bu bəyannamələri götürüb Tiflisə getdi. Orada bunları poçt qutularına ataraq, bir gün sonra da geri döndü. Bu bəyannamə Qafqaz müsəlmanları arasında böyük bir həyəcan yaratdığı kimi, Çar polisini də böyük təlaşa salmışdı. Bəyannamədə Türkiyəyə hər cür yardım göstərilməsi fikri irəli sürülür və yardım edilməsi istənilirdi. Bəhs edilən bəyannamə arkadaşımız Yusif Ziya tərəfindən İstanbula götürüldü. “Səbil-ür-Rəşad” məcmuəsi bu bəyannaməni eynən nəşr edərək, Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyəyə qarşı göstərdikləri ilgindən dolayı məmnuniyyətini bəyan yollu sətirlər yazdı” (Rəsuloglu 1962, 14).

“Səbil-ür-Rəşad” məcmuəsinin nəşr etdiyi həmin bəyannamədə göstərilirdi ki, bütün dünya müsəlmanlarının, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarının

yeganə ümidi, nicatı Türkiyənin istiqlal və tərəqqisi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, bəyannamədə qeyd olunurdu ki, islamiyyət və milliyyət naminə Osmanlının bu haqq işində yanında olmaq lazımdır: “Cəmi aləm bilir ki, İslam xilafətinə sahib olan Türkiyəyə qarşı bu müharibəni Balkanın ufaq və kiçik hökumətləri elan etməmişlər. Çünki şir nə qədər zəif olsa da, çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu işləri işləyən, islamiyyət və insaniyyət düşməni və “dünya jandarmı” ləqəbi ilə məşhur olan Şimal ayısı müstəbid Rusiya hökumətidir ki, hər gün tibb ləvazimatı, həkimlər və könüllülük adı altında bölük-bölük nizamilər göndərir” (Məmmədzadə 1992, 45-46).

O, 1910-cu illərdə islamçılıqdan az olmayaraq türkçülük məsələsinə çox önəm vermişdir ki, buna səbəb də bir tərəfdən, Osmanlı da türkçüruhlı “İttihad və tərəqqi” partiyasının hakimiyyətdə olması, digər tərəfdən, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində dünyada millətçilik ideyasının geniş yayılması idi. Professor Həsən Həsənov yazır: *“Yusif Ziya və Abdulla Şaiqin şəxsiyyət kimi formalaşması XIX əsrin sonlarına doğru, o günə qədər rus və fars kulturu arasında qalib və slavyan düşüncəsi içərisində əriməyə başlayan Azərbaycan türklərində özünəqayıdış, kökünüdəniş mahiyyətində, İslamla bağlı ümmətçi milliyyətçilik olaraq səciyyələndirə biləcək bir hərəkətin başladığı dövrə təsadüf edir. Əgər bu dövrdə millət anlayışı daha çox İslama mənsubiyyətlə, ümmətçiliklə təyin edilirdisə, I Cahan savaşı ərəfəsində artıq “türk”, “türk fikri”, “türk milləti” ifadələri işlədilməyə başlanmışdı”* (Həsənov 2020, 54).

Y.Z.Talıbzadənin tədqiqatçılarından olan Minəxanım Əsədli yazır ki, Yusif Ziyanın islamçılıqla yanaşı, millətçi olması, yəni türkçülüyə xidmət etməsi təsadüfi olmamışdır. O yazırdı: “Yusif Ziyanın da həmrəy olduğu düşüncə sahiblərinin qənaətinə, əgər “islamlaşmaq, İslamı dərk etmək “İttifaq və ittihad” nemətini dərk etməkdirsə, onda “türk ənsarının İslamı bulması” da “türkləşmək”, türk birliyinin, türk ittihadının meydana gətirilməsi deməkdir. Yəni əslində islamiyyətə xidmət etmək, türk qövminə xidmət etməkdir. Türk qövminə xidmət etmək də islamiyyətə xidmət etmək deməkdir. Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində xüsusilə geniş şərhini tapmış bu məsələnin əsas məqsədi Osmanlı imperiyasının himayəsi altında əvvəlcə bütün türkdilli xalqları, ümumiyyətlə, cəmi müsəlmanları birləşdirməkdən ibarətdir. Ə.Ağaoğlunun “Türk aləmi” sislilə məqalələrində və həm də onun başqa yazılarında, eləcə də Ə.Hüseynzadə, Y. Talıbzadə və digərlərinin əsərlərində dini mövqe belə idi: islamiyyətin, İslam mədəniyyətinin yeganə hamisi, onun istinadgahı və əvvəlki əzəmətini bərpa edib rəvnəqləndirən yalnız türk millətidir” (Əsədli 2005, 38).

Qeyd edək ki, Yusif Ziyaya türkçülük nəzəriyyəsinin ən böyük şəxsiyyətləri və türklüyə böyük xidmətlər göstərmiş simalarla birbaşa təmasda, ünsiyyətdə olmaq şərfi nəsib olmuşdur. Məhz türkçülük nəzəriyyəsinin böyük şəxsiyyətləri ilə tanışlığı Yusif Ziyada türk-İslam birliyinə inamı daha da gücləndirmişdir. Bu məsələ ilə bağlı M.Əsədli aşağıdakı fikirləri yazır: *“M.F.Axundov, H.Zərdabi, İ.Qaspiralı, Ənvər Paşa, H.Z.Tağıyev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və digər Türk böyükələri ilə əlaqəsi onun türkçülük məfkurəsinin formalaşmasına həlledici təsir göstərmişdir. Bu əlaqələrin təməlində təbii ki, uşaqlıq illərini keçirdiyi Tiflis həyatı durur. Atası – Zaqafqaziya şeyxülislamı Əhməd Səlyaninin müavini Axund Mustafanın M.F.Axundovla dostluq münasibətləri və Ə.Hüseynzadənin bu ocaqla bağlılığı nəticə etibarilə Yusif Ziyanın da həyat və fəaliyyətində dərin iz buraxmışdır”* (Əsədli 2014, 14).

Minəxanım Əsədli daha sonra yazır ki, adətən, din xadimlərində ümmətçilik düşüncəsi yüksək olduğu üçün onlarda millətçilik hissi ikinci planda qalır. Onun fikrincə, Y.Z.Talıbzadənin elmi, ədəbi, pedaqoji fəaliyyətində islamçılıq meyilləri özünü qabarıq surətdə göstərməklə yanaşı, türkçülük düşüncəsi də yetərli qədərdir. M.Əsədli yazır: *“Lakin o, ictimai-siyasi və hərbi fəaliyyətində özünü həm də bir türkçü kimi tanıtmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlardan da aydın olur ki, xüsusilə, Y.Z.Talıbzadə Türkiyə siyasi, ədəbi-mədəni mühiti ilə yaxından bağlı olduğdan sonra bu mühit onun dünyagörüşünün, türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun türkçülük düşüncəsi qardaşı A.Şaiqə də öz təsirini göstərmişdir”* (Əsədli 2014, 45-46).

Tanınmış ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Əbdülvəhab Yurdsevər hələ 1950-ci illərdə yazırdı ki, Abdulla Şaiqi də Şaiq yapan, yəni türkçü-turançı rulu edən Axund Yusif Ziya olmuşdur: *“Ayrıca bir çox şəirlərində Abdulla Şaiqin fikri siması üzərində mərhum ağabəyisi Axund Yusif (Yusif Ziya) Talıbzadənin (bu məfkurəyə bağlılığını sərhətən isbat etmişdir) böyük təsiri olmuşdur”* (Yurtsever 1959, 14).

Yusif Ziya həm “Müsavət” partiyasının, həm də Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəal üzvü kimi, Osmanlı ilə Azərbaycan türkləri arasında yaxınlaşmanın intesivləşməsində mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə də onun Balkan savaşında Osmanlı Ordusunun tərkibində “Qafqaz Könüllü Hissəsi” əsgəri birlikdə yer alması bunun bariz nümunəsidir. Belə ki, o, Hüseyn Baykaranın da yazdığı kimi, “Qafqaz Könüllü Hissəsi” əsgəri birliyində Abdulla Şaiq,

Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Əli bəy Hüseynzadə və digər azərbaycanlılarla birlikdə Osmanlı-türk əsgərləri ilə çiyin-çiyinə düşmən qüvvələrə qarşı döyüşmüşdür (Baykara 1992, 175). Hüseyn Baykara ilə yanaşı, Türkiyə tədqiqatçılarından Beytül Aslan yazır: *“Azərbaycandan gələn könüllülər içərisində Azərbaycanın böyük Türk şairlərindən Əhməd Cavad da bulunuyordu. Əhməd Cavad, Azərbaycanın klassik ədib şairi və pedaqoqu olan arkadaşı Abdulla Şaiqlə birlikdə, Balkan savaşlarında Türk qardaşlarıyla birlikdə çiyin-çiyinə savaşmış və daha sonra Azərbaycana geri dönmüşdür”* (Betül 2000, 396).

O, Birinci Dünya müharibəsində, Kars-Ərdəhan cəbhəsində Osmanlı-türk ordusu sıralarında Çar Rusiyasına və onun əlaltıları olan ermənilərə qarşı qəhrəmanlıqla vuruşmuşdur. O, hətta Birinci Dünya müharibəsinin son illərində Güney Azərbaycanda da olmuşdur. Belə ki, 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra rus ordusunun Güney Azərbaycandan çəkilməsi nəticəsində Yusif Ziya Osmanlı Ordusunun bir fərdi olaraq onun tərkibində Təbrizdə olmuşdur. Doktor Cavad Heyət yazır ki, Y.Z.Talıbzadə burada “İttihadi-İslam” cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olub, atası Mirzə Əli Heyətlə də münasibətləri varmış (Heyət 2003, 79-80).

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətindən Güney Azərbaycana və yenidən sovetləşdirilmiş Quzey Azərbaycana dönüş....

Yusif Ziya 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi yardım çağırışına uyğun olaraq, Nuru Paşanın başçılığı ilə Azərbaycana göndərilən Qafqaz-İslam Ordusunun tərkibində yer almışdır. Əbdülvahab Yurdsever də məsələ ilə bağlı 1950-ci illərdə aşağıdakıları qələmə almışdır. O yazırdı: *“Axund Yusifin türkçülüyündə və turançılığında kimsənin şübhəsi olmasa gərəkdir. Xarakter etibarı ilə Şaiqin tamamilə xilafına olaraq fəal bir siyasət adamı və usanmaz bir mücadiləçi bulunan Axund Yusif çarlıq dövründə bir müddət Bakı real lisəsində türkçə və şəriət öyrətmənliyini yapdıqdan sonra Balkan hərblərində Türkiyəyə gedərək, orduya könüllü qeyd olunmuş və rəşadəti sayəsində çabuk irəliləyərək kəndi iradəsinə görə minbaşı rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. İstiqlal dövrümüzdə Axund Yusif Azərbaycana dönərək könüllü yardım alayının komandirliyini öz üzərinə almışdır. Axund Yusif qayət hərəkətlivə fəal bir mücadilə adamı idi. Hətta deyilə bilər ki, qabına sığmayan bir xarakterdə insandı. Eyni zamanda, “Müsavət” partiyasının ən əski əzalarındandı”* (Yurtsever 1959, 16).

Akademik Kamal Talıbzadə yazırdı ki, bir müddət Azərbaycan Cümhuriyyətində yaşayan Yusif Ziya, ancaq “bəzi siyasi məsələlərin həllində Demokratik Respublika rəhbərləri ilə razılaşmadığı üçün yenidən Türkiyəyə qayıdır” (Talıbzadə Kamal 2001, 44). Bizcə, buna səbəb Y.Z.Talıbzadənin Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu kimi vahid türk-İslam dövlətinin yaranmasının tərəfdarı olması idi. Bu anlamda o, ilk dövrlərdə hesab edirdi ki, Azərbaycan Osmanlı dövləti ilə birləşməlidir. Bu məsələ ilə bağlı Y.Z.Talıbzadənin tədqiqatçılarından Mınəxanım Əsədli yazır: *“Heç şübhəsiz ittihadçı və panislamizmin qatı tərəfdarı olan Yusif Ziya birbaşa olmasa da, sonuc etibarilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini istiqlal ideyalarına həmrəy olmamışdır. O da dövrün bir çox böyük Türk mütəfəkkirləri kimi, Azərbaycanın qurtuluşunu ən yaxşı halda Osmanlı hüdudlarına qatılmaqda görürdü”* (Əsədli 2005, 80).

M.Əsədli hesab edir ki, bu məsələdə vaxtilə “Müsavət” partiyasının ilk beş üzvü sırasında yer tutan Y.Z.Talıbzadənin türkçülklə yanaşı, islamçılığa meyil göstərməsi, hətta bir qədər bu məsələdə daha radikal tutum bəsləyərək vahid türk-İslam dövləti arzulaması mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, ilk vaxtlar türkçülükdən çox din amili, daha dəqiq desək, İslam birliyinə maraqlı olan, Yusif Ziyanın Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk dövrlərində belə bir mövqe tutması anlaşılandır. M.Əsədli yazır: *“Şeyx Cəmaləddin Əfqanıdən üzübəri müsəlman dünyasında islahatçılıq fikrinin təbliğatçıları Osmanlı dövlətini islamıyyətin mərkəzi və sultanı da xəlifə kimi görür və somradan “turançılıq” ideyasının bir çox yaradıcıları müsəlman-türk topluluqlarının qurtuluşunu Osmanlı dövləti ilə ittihadda görürdülər.Y.Z.Talıbzadənin həyat və yaradıcılığı da onun əsasən bu əqidənin daşıyıcısı olduğunu təsdiqləyir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqları ilə olan fikri ayrılıqları da məhz bu məqamla bağlı olmuşdur. Demokratik Respublikanın ilk günlərində, xüsusilə də Qafqaz İslam Ordusu rəhbərliyi ilə milli hökumət rəhbərləri arasındakı mübahisələrdə bu əmil də az rol oynamamışdır”* (Əsədli 2005, 74).

Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar (Aydın Balayev və b.) hesab edirlər ki, 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycana gələn Əhməd bəy Ağaoğlu Nuru Paşanın “siyasi müşaviri” kimi İslam-türk birliyi ideyasına uyğun olaraq, müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasının əleyhinə çıxmış, hətta Azərbaycanın Türkiyəyə birləşməsini tələb edən ilhaqçıların əsas ideoloqlarından biri olmuşdur (Balayev 2012, 117-118). Vaxtilə M.B.Məmmədşadə də yazırdı ki, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın səlahiyyətli

siyasi müşaviri Ə. Ağaoğlu onunla danışıqlar aparmağa gələn Azərbaycan Milli Şurasının başqanı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və digər nümayəndələrinə (F.X.Xoyski, M.H.Hacınski və b.) xalqın onları istəmədiyini, bu səbəbdən onların hökumətinə qarşı xalq üsyan edəcəyi təqdirdə, tərəfsiz qalacaqlarını bildirmişdi. Ə. Ağaoğlu siyasi böhrandan çıxış yolu kimi təklif etmişdir ki, Milli Şura ləğv olunsun və Nuru Paşanın özü bir hökumət qursun. Milli Şura nümayəndələrinin onun bu fikirlərinə etiraz etməsindən sonra Ə. Ağaoğlu razılaşmışdır ki, Milli Şura yeni hökuməti təşkil etsin və bütün hüquqlarını ona verməklə, özünü ləğv etsin (Məmmədzadə 1992, 99-101).

Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun Milli Şuraya qarşı tutduğu bu mövqe həm o zaman, həm də sonralar onun ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətlərinin deyil, Osmanlı bayrağı altında vahid türk-İslam dövləti ideyasının tərəfdarı olması mülahizəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın milli istiqlalı məsələsində dövlət xadimlərimizdən, ziyalılarımızdan bəziləri, o cümlədən Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, Y. Z. Talıbzadə və başqaları bir qədər tərəddüdlü mövqe tutmuş, əvvəlcə Osmanlı bayrağı altında vahid türk-İslam dövlətinin yaranmasına çalışmış, bunun mümkün olmadığını gördükdən sonra da Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil varlığını müdafiə etmişlər.

Bütün hallarda Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhur rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin uzaqgörənliyi və müdrik siyasəti nəticəsində bu məsələ Azərbaycanın müstəqilliyinin itirilməməsi şərtilə həll edilmiş (Balayev 2012, 119) və çox keçmədən müstəqil “Azərbaycan milli məfkurəsi” Azərbaycandakı bütün siyasi qüvvələrin, o cümlədən burada yaşayan etnosların əsas ideyasına çevrilə bilmişdir.

M. Ə. Rəsulzadə 1918-ci ilin 10 dekabrında parlamentin 2-ci iclasındakı çıxışında Azərbaycan türkçülüüyü, azərbaycançılıq ideyasının hansı şəraitdə yaranmasını göstərmək üçün deyirdi: *“Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar olurduq. Sağdakılar bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar edirdilər. Sağdan deyirdilər ki, “Azərbaycan-Azərbaycan” deyər müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağı qalxızarkən – nəuzu billah (Allah eləməsin – F.Ə.) – İslama xətər vurursunuz. Soldan da iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı, hürriyyətpərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan-bəy hökuməti düzəltməyə səbəb olur... Daim Azərbaycan məfkurəsinin müdafiəçisi olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərəksə sollar*

Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətlərlə isbat edirlər. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərində müsəlman fırqələri arasında ixtilafı-nəzər yoxdur. Çünki cəmiyyətimizin zehmində Azərbaycan istiqlalı fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafiq hesabatlar). I c., 50).

Deməli, o dövrdə ümumtürkçülükdən Azərbaycan milli ideyası – azərbaycançılıq yaranmış, onun nüvəsində də Azərbaycan türkləri başda olmaqla, bütün azərbaycanlılar durmuşlar. Bu baxımdan, hazırda azərbaycançılığı türkçülüyə alternativ olaraq göstərməyin, üstəlik, sonuncunu onun tərkibində əritməyin nə tarixi, nə də ciddi elmi əsasları var. Çünki həmin dövrdə “azərbaycançılıq” anlayışına, ən yaxşı halda türkçülüynün etnik adı – Azərbaycan türkçülüynü kimi müraciət olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *“Millət məhkumluğu acısını dadmış Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz! Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemes, polyak və sair azlıqda qalan millətlər Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub, öz dini, milli və mədəni işlərini özləri idarə etməlidirlər”* (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I c., 53-54).

Bu baxımdan çox keçmədən Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə kimi Y.Z.Talıbzadənin də Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil varlığını müdafiə etdiyini görürük. Yusif Ziya “Azərbaycan” qəzetində nəşr olunan “Müsavət qurultayında daxili siyasətimiz”, “Əkmək məsələsi”, “Qafqasiyaya bayram təbriki”, “Cəmiyyəti-əqvam” və digər məqalələrində Milli hökumətin təqdir etdiyi və yanlış gördüyü əməllərini dəyərləndirmişdir. Xüsusilə də o, 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində nəşr olunan “Cəmiyyəti-əqvam” məqaləsində Y.Z.Talıbzadə üzünü Versal Sülh Konfransının rəhbərlərinə tutaraq, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamağa haqqı olmasından bəhs etmişdir: *“Hər kəs bu sülhün nəticəsində həqqini istər və ümum millətləri məsud görmək arzu edər. Bilxassə bu xüsusda vəzifədar olub böylə bir mühüm vəzifə və məsuliyyəti dərk etməkdə olan cəmiyyəti əqvam bunu hər kəsdən daha ziyadə düşünməyə məcburdur. Cəbr və ilhaq, istila və nifaq dövrü keçmişdir, əski dünyaya təzə ruh vermək və təzə dünyanın ehtiyacına riayət etmək üçün ruh milliləri təmin və milliyətlərin məsud yaşamalarını təmin etmək lazımdır”* (Talıbzadə 1919, “Azərbaycan” qəzeti, №348).

Bütün hallarda sosializm və millətçilik məsələsində mərkəzçi, barışdırıcı siyasət yürüdən Cümhuriyyət rəhbərləri ilə razılaşmayan Y.Z.Talıbzadə 1919-

cu ilin payızında İstanbula qayıtmış, az sonra Osmanlı dövləti nümayəndə heyətinin başçısı kimi Təbrizə getmiş, orada həmkarları ilə Güney Azərbaycan türklərinin azadlıq mübarizəsini dəstəkləyən "İttihadi-İslam" cəmiyyətini yenidən dirçəltmişdir.

Quzey Azərbaycan, yəni Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Qacarlarla sərhəddə saxlanılaraq Bakıya göndərilən Y.Z.Talıbzadə N.Nərimanovla görüşdən bir müddət sonra Naxçıvanda hərbi komissar vəzifəsində çalışmış, hətta Naxçıvan Diyar İniqlab Komitəsinin üzvü olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, Osmanlı bayrağı altında vahid türk-İslam dövlətini, İslam birliyini hədəfləyən, bu səbəbdən bir müddət Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil varlığına tərəddüdlü yanaşan Yusif Ziyanın Sovet Rusiyasının 27 aprel işğalından sonra meydana çıxan Azərbaycan SSR-yə, onun lideri N.Nərimanova isti münasibət göstərməsi diqqətimizi çəkməyə bilmir. Bizcə, Yusif Ziyanın belə bir addım atmasında vaxtilə Osmanlı hakimiyyətində mühüm vəzifələr tutmuş (hərbi nazir, baş komandan müavini), "İttihad və Tərəqqi" partiyasının liderlərindən biri kimi türk-İslam birliyindən çıxış edən turançıruhlu Ənvər Paşanın ciddi təsiri olmuşdur. Qeyd edək ki, Osmanlının paytaxtı İstanbul "Antanta" ittifaqının hərbi qüvvələri tərəfindən işğal altında olduğu həmin dövrdə Ənvər Paşa bir müddət (1918-1919-cu illər) Almaniya-da – Berlində yaşadığından sonra, 1920-ci ildə Sovet Rusiyasına – Moskvaya üz tutmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu, ulu öndər Mustafa Kamal Atatürk Anadoluda "Antanta" işğalçılığına qarşı Milli Mücadilə Hərəkatı apardığı bir dövərdə (artıq 1920-ci ilin 23 aprelində Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisində yaranmışdı), Ənvər Paşa Moskvada həmin imperialistlərə qarşı sovet bolşevikləri ilə iş birliyi qurmağa çalışmışdır.

Bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə "Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri" əsərində yazırdı ki, 1920-ci ilin 1-8 sentyabrında Bakıda keçirilən Şərq Millətləri Qurultayında iştirak edən Ənvər Paşanı türk-müsəlman əhali ilə böyük həyəcanla qarşılamış, ona elə xilasedici qəhrəman kimi münasibət göstərmişlər ki, bunun sədası məhkum olduğu Bayıl həbsxanasının kameralarına qədər gəlib çatmışdır (Rəsulzadə 2016, 184-185). Bu hadisədən az sonra, 1920-ci ilin sonlarında Moskvaya gəlib yerləşdikdən sonra Rəsulzadə burada iki türk nümayəndəliyinin olduğunu öyrənmişdir: *"Bunlardan biri Ankara hökumətini rəsmən təmsil edən Türkiyə nümayəndəliyi idi. Digəri isə türk missiyası (Turetskaya missiya) deyilən ikinci bir heyət idi. Bu,*

əsl İttihad və Tərəqqi liderlərindən Ənvər Paşa ilə Camal Paşanın bütün İslam dünyasını qurtarmaq qayəsi ilə təşkil etdikləri “İslam İnqilab Cəmiyyəti”nin bir bürosundan ibarət idi. Ənvər Paşa mərhumla bir türk missiyası binasında görüşdük. Onu daha əvvəl 1918-ci ildə İstanbulda hakimyyətinin ən yüksək pilləsində, hərbiyyə naziri və baş komandan müavini olaraq görmüşdüm. O zaman mən İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri idim, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan cümhuriyyətlərinin nümayəndə heyətləri ilə birlikdə Mərkəzi Avropa dövlətlərinin səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət olacaq millətlərarası konqresdə Qafqaz cümhuriyyətləri işlərinin müzakirəsini gözləyirdik. Bu münasibətilə İstanbulda, hətta ondan öncə yenə Qafqaz işlərilə əlaqədar olaraq “Gülcəmal” paraxodu ilə gəlmiş Batumda paşanı görmüş, müxtəlif vəsilələrlə onunla tez-tez təmaslarda olmuşdum. Onun idealist bir inqilabçı olduğunu bilir, islami bir romantizm ruhu daşıdığına vəqif idim” (Rəsulzadə 2016, 185).

Bu dəfə onunla Moskvada qarşılaşdığını deyən Rəsulzadəyə görə, Ənvər Paşanın təmsil olunduğu “İslam İnqilab Cəmiyyəti”nin qayəsi bolşeviklərlə iş birliyi qurub, İslam dünyasındakı məhkum millətlərin istiqballarına nail olmaq imiş. Rəsulzadə xatirələrində daha sonra yazırdı: “*Ənvər Paşa izah edirdi: “Avropa imperializminin əlində əsir olan müsəlman millətlər özlərini qurtarmaq üçün təşkilatlanmalı; fəqət bu təşkilatların aralarında sıx bir rabitə və həmrəylik olmalıdır, yoxsa bütün bu hərəkətlərin müştərək qayə naminə müştərək bir mərkəzə ehtiyacları vardır”. Bu mərkəz isə paşanın digər səlahiyyətli yoldaşları ilə birlikdə vücuda gətirmiş olduqları cəmiyyət idi. Paşa bu cəmiyyətə bizim partiyanın, yəni Milli Azərbaycan “Müsavət” Xalq Partiyasının da qatılmasını istəyirdi; fəqət:*

- “Müsavət” fırqəsi Sovet hökuməti əleyhindəki müxalifətindən hələkətə keçməli, bu hökumətə qarşı hər cür qiyam niyyətlərindən uzaq olmalıdır. Çünki Qızıl Orduya qarşı heç nə edə bilməz; ən kiçik bir hərəkət nəticəsində məhvi-pərişan olar, bundan da bütün Azərbaycan zərər görər, türklər və müsəlmanlar qılıncdan keçirilərlər” deyər - şərt qoyurdu” (Rəsulzadə 2016, 186).

Rəsulzadə Ənvər Paşanın bu təklifinə cavab olaraq aşağıdakıları dediyini yazırdı: “*Paşam, - dedim, - qayə öz-özlüyündə mükəmməldir. Şərq millətləri və o cümlədən, müsəlman millətləri hürr və müstəqil olmalıdırlar. Biz azərbaycanlılar və dolayısı ilə biz müsavətçilər bu dava uğrunda yanmış insanlarıq. Fəqət, mənə, diqqət ediləcək mühüm bir nöqtə vardır. sizin təsəvvür etdiyiniz müsəlman millətlərini qurtarma təşkilatı ona görə bir növ internasional-*

dır. Sosialist internasionalının mərkəzi Moskvadır, çünki Moskva sosializmin hal-hazırda vuruşan bir mərkəzidir. Milli istiqlal internasionalının mərkəzinin də analoji olaraq bu ideyanın həyata keçməsi üçün hal-hazırda mübarizə halında olan bir yerdə, məsələn, Ankarada olması lazım gəlir. Yoxsa, mərkəzi qırmızı Moskvada olacaq bir müsəlman hərəkəti ümumi kommunist hərəkətinin bir silahı olar. Belə olmaqdan çıxmaq istədiyi gün isə mövcud şərtlər daxilində məhv olduğu gündür, – dedim” (Rəsulzadə 2016, 186-187).

Rəsulzadənin bu məsələdə tamamilə haqlı olması idi ki, müxtəlif səbəblərdən Atatürkün liderlik etdiyi Türkiyəyə də qayıda bilməyən Ənvər Paşa türk-İslam birliyi qurmaq niyyəti ilə 1921-ci ilin oktyabrında Batumdan Buxara – Türküstanə getmişdir. Maraqlıdır ki, Ənvər Paşanın Türküstanə getməsindən bir az sonra Y.Z.Talibzadə də eyni addımı atmışdır. Belə ki, Ənvər Paşa kimi o da bolşeviklərlə, artıq birgə hərəkət etməyi həzm edə bilmədiyi üçün çox keçmədən Quzey Azərbaycanı tərk edərək Türküstanə üz tutmuşdur.

Yusif Ziyanın Türküstanə ilk və son yolçuluğu...

Türküstanda Sovet Rusiyası işğalçılığına qarşı Basmaçılar hərəkətini 1921-ci ilin payızında genişləndirən Ənvər Paşa 1922-ci ilin fevral ayında komandanlığında topladığı Basmaçı birliklərlə Düşənbəni ələ keçirib oradakı sovet qarnizonunu əsir almışdı. Bunun ardınca Xorasan üzərinə yürüş edən Ənvər Paşa sovet ordu birliklərinin Buxara, Xorasan, ümumiyyətlə, Türküstandan çəkilmələrini tələb etmişdi.

Yusif Ziya da Quzey Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olduqdan sonra, Türküstanda Ənvər Paşanın başçılıq etdiyi sovet bolşevizminə qarşı aparılan Basmaçılar hərəkətinə qoşulmuşdur. Minəxanım Əsədli yazır ki, Yusif Ziya Talibzadənin Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbləri arasında ən mühümü, heç şübhəsiz, mövcud siyasi quruluşla, bolşeviklərin ideoloji təbliğatı arxasında gizlənmiş bəd niyyətləri, xalqımıza qarşı qərəzli münasibətləri ilə barışmazlıq idi: *“Onun məhz Türküstanə, Basmaçılar hərəkətinə doğru üz tutmasının mahiyyətində isə, Balkan müharibəsində, 1-ci Cahan hərbində, Osmanlı Ordusunun Azərbaycan yürüşündə daima yan-yanə olduğu ittihadçı arkadaşları və onların öndəri Ənvər Paşa ilə isti münasibətləri, onlarla əqidə, məfkurə birliyi, işğalçı bolşevik qüvvələrinə qarşı birgə mübarizə istəyi dururdu”* (Əsədli 2005, 96).

Doğrudan da Ənvər Paşa və Yusif Ziyanı bir-birinə bağlayan romantizm və idealizm çox güclü şəkildə olmuşdur. Xüsusilə İslam birliyi, türk-İslam

xalqlarını Osmanlı bayrağı altında birləşdirmə hər iki şəxsiyyətin ortaq idealları idi. Osmanlının süquta doğru üz tutması belə hər iki böyük şəxsiyyəti durdura bilməmiş, onlar Azərbaycan və Türkünstanda yeni, böyük bir türk dövlətinin qurulması uğrunda mübarizə aparmışlar. Y.Z.Talıbzadənin türk ordusunda xidməti, işğal altında olan Azərbaycanın qurtuluşu, ittihadı-İslamın bərqərar olmaq arzuları onu ittihadçılara o qədər bağlamışdı ki, Osmanlı dövlətinin cahən hərbindəki məğlubiyyətindən sonra belə, Ənvər Paşanın Azərbaycanda iqtidarı tərəfdarlarından idi. Bir sözlə, Y.Z.Talıbzadə birmənəli şəkildə Ənvər Paşanın Azərbaycan və Türkünstanda yeni dövlət quracağına birmənəli şəkildə inanmışdır. Məhz bu inamının nəticəsi olaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti və “Sovet Azərbaycanı”nın ilk illərində daim Ənvər Paşanın yolunu izləmişdir. Görünür, Cümhuriyyətin quruluşundan sonra Ənvər Paşanın Azərbaycan, Dağıstan və Kars-Ərdəhan-Batımdan ibarət yeni böyük türk dövləti yaratması ideyasını dəstəklədiyi üçün Yusif Ziyaın müstəqillik tərəfdarı olan Azərbaycan rəhbərliyi ilə münasibətləri arzuolunan səviyyədə olmamışdır (Masayuki 1995, 20).

Bu məsələ gerçəkləşdikdən sonra Yusif Ziya da Ənvər Paşa kimi bir müddət sovet-rus bolşevikləri ilə iş birliyi nəticəsində türk-İslam xalqlarının qurtuluşuna inanmışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ənvər Paşanın sovet-rus rəhbərliyindən bununla bağlı gözləntiləri boş qaldıqdan sonra, Türkünstanda Basmaçılar hərəkətinin başına keçməsi Yusif Ziyaın az sonra Türkünstana üz tutmasına səbəb olmuşdur. Bizcə, hətta bir çoxundan fərqli olaraq Yusif Ziya Ənvər Paşanın çox keçmədən sovet-rus rəhbərliyi ilə əlaqələri kəsərək onlara qarşı üsyan bayrağını qaldırmasını gözləyirmiş. Üstəlik, yalnız Yusif Ziya deyil, yüzlərlə başqa silahdaşları da Ənvər Paşanın belə bir addım atmasını gözləmiş, onun Türkünstana gəlişi ilə paşalarının arxasınca gedərək ona qoşulmuşlar.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, Ənvər Paşanın Türkünstanda Basmaçılar adlandırılan bolşevik əleyhdarı Milli Türkünstan partizanlarının başına keçib, sovet ordu hissələrini müəyyən ərazidən qovduğunu və onunla müzakirəyə girmək istəyən Moskva nümayəndələrinə Türkünstandan çıxmaları xüsusunda ultimatum verdiyi xəbəri Moskvada bomba kimi partlamışdı. Rəsulzadə yazırdı: *“Bu xəbər hər kəs üçün bir sürpriz idi; hələ mənim üçün bu, yuxarıda anlatdığım təfəsilatə nəzərən, çaşdıracaq bir şeydi. Ehtimal olunan “Müsəvat” qiyamını təqdir etməyən Paşa necə oldu ki, bu qədər qısa zamanda bolşeviklərin iş birliyi yaradılacaq dost deyil, onlara qarşı silah çəkiləcək düşmən bir qüvvə*

olduqları qənaət və qərarına gəldi? Bu barədə düşünürkən heyrat içində qaldım. Paşanın mənə təklif etdiyini Moskada ikən o zaman Türkünstanda gizli fəaliyyətdə olan Milli Birlik Cəmiyyəti liderlərinə də etdiyini və bu fikrin onun dostu Camal Paşa tərəfindən də müdafiə olunduğunu sonra öyrəndim. Türkünstanda Ənvər Paşanın sonu 1922-ci ilin avqustunun 4-də intihara bənzəyən bir igidlik içində yalın qılınç pulemyot atəsinə hücum edərək şəhid düşməsinə müncər olacaq faciələr cərəyan edərkən, dostu Camal Paşa qaldığı Əfqanıstandan sovet xadimləri ilə müzakirə etmək üçün Rusiyaya dönməkdə idi” (Rəsulzadə 2016, 187).

Həqiqətən də 28 iyun 1922-ci ildəki Kafiran döyüşündə məğlub olduqdan sonra dağlara çəkilən Ənvər Paşa qısa müddət sonra, yəni 4 avqust 1922-ci ildə Qurban bayramı zamanı indiki Tacikistandakı Belçivan yaxınlığında Çeken kəndində sovet-bolşevik ordusuna qarşı olan qeyri-bərabər döyüşdə şəhid düşüb həmin kənddə dəfn edilmişdir (Hayit 1997, 221; Toğan 1999, 456).

Z.V.Toğan “Xatirələr”ində yazırdı ki, Ənvər Paşa şəhid olmamışdan bir neçə gün öncə ona Tələt Paşa kimi Berlin küçələrində bir erməni gülləsinə qurban getmək istəmədiyini, müqəddəs türk-İslam birliyi yolunda ya qazi, ya da şəhid olmasını diləyirmiş. Zəki Velidiyə görə “o, mütləq bir idealistdi və Türkünstan torpağında oranın istiqlalı üçün ölmək fikrində əlbəttə səmimi idi. İstədiyini əldə etmişdir və ismi Türkünstan tarixində əbədiyyətə qarışmışdır” (Toğan 1999, 456). Bu baxımdan, sovet-rus ordusunun qarşısından qaçıb Əfqanıstana getmək təklifini qəbul etməyi özünə sığışdırma bilməyən Ənvər Paşa şərəfli ölümü ilə türklüyə xidmət etməyi üstün saymışdır (Toğan 1999, 457).

Yusif Ziya isə Ənvər Paşa şəhid olana qədər onun Türkünstanda gerçəkləşən Basmaçılar hərəkətində işğalçı sovet-rus ordusuna qarşı mübarizəsində ən yaxın silahdaşı, müavini olmuşdur. O da Ənvər Paşa kimi islamlıq və türkcülük məsələsinə bir bütün kimi yanaşmış, türkün “qızıl alma” hədəfinə çatması yolunda bu ideyalara sadıq qalmışdır. Doğrudur, dövrün şərtləri, mühafizəkarların daha güclü olduğu bir dövəndə Ənvər Paşa kimi, Yusif Ziya da daha çox öncüllüyü İslam dininə, islamlığa vermişdir. Xüsusilə də Türkünstanda mühafizəkarların yenilikçilərə, o cümlədən cəddidçilərə münasibətdə öndə olması Yusif Ziyayı narahat etmiş olub, bu baxımdan İttihadi-İslam ideyasına daha çox meyil etməsinə səbəb olmuşdur. Əslində, həm Ənvər Paşanın, həm də Yusif Ziyanın Türkünstanda ciddi uğurlar qazana bilməməsinin, üstəlik, qısa müddətdə şəhid düşmələrinin səbəbi burada onları müdafiə edə biləcək milli aydınların azlığı idi. Türkünstanda milli aydınların azlıq təşkil edib basqı

altında olmalarının səbəbi Çar Rusiyası və Sovet Rusiyasının onları ya məhv, ya da sürgün etməsi idi. Bunun əvəzində isə Sovet Rusiyası rəhbərliyi çarlıq dönəmində olduğu kimi, radikal mühafizəkar ziyalılara dəstək verirdilər. Məhz bunun nəticəsi olaraq, Türküstanda onların ətrafında ciddi bir ziyalı-aydın düşürgəsi formalaşa bilmədi.

Türk dünyasının tanınmış aydını Zəki Vəliditoğan “Xatirələri”ndə Y.Z.Talıbzadəni “Azərbaycanlı panislamist və pantürkist” kimi dəyərləndirmiş, eyni zamanda onun bir fikir adamı, din xadimi olduğunu söyləmişdir: *“Axund Yusif Talıbzadə Azərbaycanın fikir həyatında mühüm yer alan mütəfəkkir və yazardı. Onun türkcə əsərləri və liberal fikirləri ehtiva edən qısa “Quran” təfsiri vardı. Rusca lap az bilirdi. Fəqət, ərəbcə və farscası mükəmməl idi. Okəlimənintammənasüləbirpanislamistvəpantürkistidi. Bu baxımdan Ənvər paşaya fəzla bağlı, hətta onun müridi kimi idi”* (Toğan 1999, 408-409).

Z.V.Toğan Yusif Ziya ilə Ənvər paşanın münasibətlərinin üst səviyyədə olmasına da toxunmuş, onların arasında böyük bir ideya bağlılığının mövcudluğuna işarə etmişdir. Yusif Ziya ilə ilk görüşlərini izah edən Z.V.Toğan xatirələrində yazırdı ki, o özünü Ənvər Paşanın Şimal və Qərb vilayətlərində geniş səlahiyyətlərə malik “fövqəladə kommisarı” olaraq tanıdırdı (Toğan 1999, 407). Yusif Ziya Türküstan Milli Birlik Cəmiyyətinin başqanı Z.V.Toğandan Türküstanın Şimal və Qərb vilayətlərində uğur qazanmaları üçün onlara basmaçılara yardım etməsini xahiş edirmiş (Toğan 1999, 410).

Eyni zamanda, Yusif Ziya bolşevizmin tezliklə süquta uğrayacağına inanaraq, Toğana sovet-rus mətbuatını faydasız yerə mütaliə etməsinə görə eyhamlar vururmuş. Toğanda türklərin və digər müsəlman millətlərin islamiyyət əsasında birləşmələrini ümdə edən Axund Yusif Talıbzadənin yerli qanunlara uymayan dini təbliğata və reallığa uyğun gəlməyən idealist təmayüllərə görə məzəmmət edirmiş. Bütün hallarda Yusif Ziya ilə Z.V.Toğan arasında həqiqi əqidə və insani dostluq yaranıbmış. Z.V.Toğan yazırdı ki, aralarında türk xalqlarının nümayəndələrinin bulunduğu “milli kultür məsələlərinə dair gecə söhbətləri”ndə milli həmrəylik, milli istiqlal ideyaları ortaya qoyulmuşdur: *“Xalqımızın istiqlal eşqi, bu anda bir-birimizə qarşı duyduğumuz səmimi bağlantılar, əsgərlərin özlərinə güvənləri təbiətin zənginliyi və buraların tarixlərdə oxuduğumuz şanlı keçmişi könüllərimizi doldurmuşdu”* (Toğan 1999, 416).

Nəticə

Beləliklə, Axund Yusif Ziya Talıbzadənin dünyagörüşündə İslam dini, islamçılıq əsas yeri, ana xətti tutmuşdur. O, şüurlu həyatının ilk dövründən şəhid düşənədək İslam birliyi, islamlıq məsələsində bir addım olsun belə geri addım atmamışdır. Talıbzadənin həyatında İslam dininə bağlılıq və İslam birliyini, ya da türk-İslam birliyini gerçəkləşdirmək müstəsna yer tutmuşdur. İslam dininə dərinlən bələd olan, Qurana təfsir yazan Yusif Ziya türk xalqlarının gələcəyini yalnız İslam dini, islamlıq çərçivəsində görmüşdür. Başqa sözlə, Yusif Ziyanın dünyagörüşündə, həyat amalında islamlıq ilk pilləni tutmuş, ancaq türk kimliyini, türk amalıni heç zaman gözdən itirməmişdir. Sadəcə, onun düşüncəsində İslam dininə, islamlığa bağlılıq türklüyə, türk milliyyətçiliyinə bağlılıqdan bir addım öndə olmuşdur. Biz bunu Bakıda, İstanbulda, Təbrizdə, Buxarada və digər türk-müsəlman şəhərlərində eynilə görürük. Yəni Talıbzadənin dünyagörüşündə islamçılıq və türkçülüyə baxış ciddi dəyişikliklərə uğramamışdır. Yusif Ziya şüurlu həyatının ilk günlərindən islamlığa necə bağlı idisə, sonrakı dövrlərdə bunu daha da dərinləşdirərək, sonunadək bu əqidəsinə sadıq qalmışdır. Əlbəttə, bu, heç də onun türklüyü, turançılığı bir kənara qoyması anlamına gəlməmişdir. Hər halda, Yusif Ziya bəlkə də islamlıq, İslam dini qədər olmasa da, ancaq türkçülüyə və turançılığa bağlı şəxsiyyət olmuşdur. Sadəcə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Yusif Ziya üçün islamlıq və İslam dünyasına bağlılıq onun dünyagörüşündə müstəsna yer tutmuşdur. O, bir türk oğlu türk olduğu üçün islamlıqla turançılıq arasında bir ziddiyyət görməmiş, hər ikisinə bütün kimi yanaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Ağamirov M.M. (1983). Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. Bakı: Maarif.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). İki cildə. II cild. Bakı, "Lidernəşriyyatı",

Aydemir Şevket Süreya. (1978). Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa. 3 ciltte, 3 cilt. (1914-1922). İstanbul.

Baykara Hüseyn. (1992). Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr.

Betül Aslan. (2000). 1. Dünya savaşı esnasında Azərbaycan türklərinin Anadolu türklərinə Kardeş köməgi (yardımı) və Bakü Müslüman Cəmiyyəti-Hayriyyəsi // Ankara, Atatürk Kültür Merkezi başkanlığı yayınları, XII.

Cabbarov Fərhad (tərtib edəni). (2013). "Müasirləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında". Bakı: "Ziya" NPM.

Cavad Heyət. (2003). Dr. Turac Ətabəkinin "Azərbaycan" kitabı üzərinə bir dəyərləndirmə və təkmilləşdirmə. // "Mədəniyyət dünyası" yurmalı, 6-cı buraxılış. Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi.

Dünyamin qızı Qərənfil. (22-24 oktyabr 2016). Abdulla Şaiqi ölənəcən yandıran dərd. Kaspi qəzeti., (s. 7).

Ələkbərli Faiq. (2020). "Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər)". II hissə. Bakı: Elm və təhsil.

Əsədli Mınəxanım. (2005). Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti. Bakı: "Nurlan".

Əsədli Mınəxanım. (2014). Yusif Ziya Talıbzadənin ictimai baxışları və fəaliyyəti. Bakı: "Avropa".

Kəlbizadə E., Hacıyev İ. (2017). Naxçıvanlı diplomatlar. Naxçıvan: Əcəmi.

Keykurun Naki. (mayıs 1957). Büyük bir hayirsever Hacı Zeynalabdin Takızadə. "Azərbaycan" dergisi, Ankara, sayı 14 (62).

Hayıt Baymirza. (1997). "Basmaçılar" Türkistan Milli Mücadilə Tarihi (1917-1934. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Həsənov Həsən. (2020). Nəriman Nərimanov: milli ruh və siyasi təfəkkürün vəhdəti // "Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər", №2 (30).

Masayuki Yamauchi. (1995). Hoşnut olmamış adam – Enver Paşa. (Türkiyeden Türkiştana). Ankara: Bağlam Yayınçılık.

Məmmədov Məmməd. (2002). "Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat". Bakı: "Tural-Ə" NPM.

Məmmədzadə M.B. (1992). Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı: Nicat.

Rəsulzadə M.Ə. (2016). Bir Türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. I cild. Bakı: Elm.

Rəhman Salmanlı. (25 may 2011). Amu-Dərya sahillərində öldürülən azərbaycanlı. "Azərbaycan" qəzeti., (s.10).

Rəhimli Təranə Turan. Axund Yusif Ziya Talibzadə haqqında bilmədiklərimiz// [http:// bizimyazi.az/axund-yusif-ziya-talibzad%C9%99-haqqinda-bilm%C9%99dikl%C9%99rimiz/](http://bizimyazi.az/axund-yusif-ziya-talibzad%C9%99-haqqinda-bilm%C9%99dikl%C9%99rimiz/)

Resuloğlu M.E. (1962). Müsavat Partisinin kuruluşu/Müsavat, Münhen, №4.

Sarvan (Sadıqov) M.O. Borçalı alimləri. (2001). Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası.

Şaiq Abdulla. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: "AVRASİYA PRESS".

Şaiq Abdulla. (1961). Xatirələrim. Bakı, "Uşaqgəncnəşr".

Şaiq Abdulla. (mart 1992). Sultana Quran aparılması (Kamal Talibzadənin təqdimatında). "Elm" qəz., №6 (403).

Talibzadə Kamal. (2001). Axund Yusif Talibzadə. // "Mədəniyyət dünyası" yurnalı, 2-cı buraxılış. Bakı, ADMİU-nun mətbəəsi,

Talibzadə Yusif Ziya. (1906). "Həqiqəti-İslam", "İrşad"qəz., № 263, Bakı.

Talibzadə Y.Z. (1906, 14 noyabr). "Əmirxanyansa cavab", İrşad qəz., №263, Bakı.

Talibzadə Y.Z. (1907, 12 yanvar). "Həccə dair", Bakı: Füyuzat №6,

Talibzadə Y.Z. (1907, 29 aprel). "İzhari-bütlan". Bakı: "Füyuzat", №16.

Talibzadə Y.Z. (1909). "Müsəlmanlar və maarif", "Tərəqqi"qəz., №201, 6 sentyabr, Bakı.

Talibzadə Y.Z. (1909). "Bakıda rusi-müsəlman məktəbləri", "Tərəqqi" qəz., №202, 7 sentyabr, Bakı.

Talibzadə Y.Z. (1913-cü il). "Türkiyə məktubları". Bakı: "İqbal" qəz., №253, 258, 268, 269, 271.

Talibzadə Y.Z. (1919-cu il). "Cəmiyyəti-əqvam". Bakı: "Azərbaycan" qəzeti, №348.

Talibzadə Y.Z. (1911, 1 mart). "Müəllimlərimiz". Bakı: "Yeni Füyuzat", №8.

Talibzadə Y.Z.. "Hürriyyəti-dəyanətə cavab" və yaxud "Axund Yusifzadə ilə müsahibə", Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq 4.

Toğan Zeki Velidi. (1999). Hatıralar ((Türkistan ve digər müsəlman Doğu türklərinin milli varlıq və mədəniyyət mübarizələri). Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

“Yeni Füyuzat” jurnalı, (1910). №10.

Yaqublu Nəsiman. (2001). Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı.

Yurtsever Abdulvahab. (1959). Abdulla Şaik vəfat etdi. // “Azerbaycan” (Ankara), Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, sayı 4-5.

д.ф. по философии, доц. Фаик Алекперли

ВЗГЛЯДЫ ЮСИФА ЗИЯ ТАЛЫБЗАДЕ ОБ ИСЛАМИЗМЕ И ТЮРКСКО-ИСЛАМСКОМ ЕДИНСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье важное место отведено взглядам Ахунда Юсифа Зия Талыбзаде об исламизме и тюркско-исламском единстве в XX веке. Основу приверженности Юсуфа Зия исламу и тюркско-исламскому единству составляет в первую очередь политика персидизации иранцев, русификации царизма. То есть, персидизация части азербайджанского народа под именем шиитской секты и русификация другой части под влиянием социал-демократии сыграли важную роль в формировании взглядов Ю.З.Талыбзаде об исламизме и тюркско-исламском единстве. Особенно, в первые периоды течение исламизма было более влиятельным в борьбе с царской Россией, и у Талыбзаде также были взгляды и комментарии в связи с этим. С этой точки зрения Юсиф Зия, который в ранние времена подошел к национальному вопросу с религиозной точки зрения, считал, что исламская религия стоит в основании формирования и развития нации.

В статье также содержится критика Ю.З.Талыбзаде взглядов западных народов на духовно-идеологическое положение исламского мира. Юсиф Зия пытался обосновать ошибочную позицию мыслителей западных народов по отношению к исламской религии.

В статье также проанализированы взгляды Юсифа Зия на тюркско-

исламское единство и отчасти тюркизм-туранизм. Здесь показано, что Ю.З.Талыбзаде видел развитие тюркско-исламского мира в Османской империи, которую он считал фундаментом тюркско-исламского единства. В частности, его участие в Балканской, а затем Первой мировой войне в составе османской армии, еще больше укрепило его веру в тюркско-исламское единство. В целом в статье показаны причины, по которым Юсиф Зия был более привязан к идее тюркско-исламского единства и нерешительно относился к созданию независимых тюркских государств. В частности, всесторонне объяснено влияние Анвар-паши в его приверженности идее тюркско-исламского единства, иными словами, в его стремлении к единому тюркско-исламскому государству. В целом Юсиф Зия видел будущее всех мусульманско-тюркских народов, в том числе и народа Азербайджана, в тюркско-исламском единстве, основанном на исламской религии. С этой точки зрения он впоследствии был признан «панисламистским» и «пантюркистским» интеллектуальным, общественно-политическим деятелем.

Ключевые слова: исламизм, тюркско-исламское единство, русификация, персидизация, туранизм, социал-демократия.

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

YUSIF ZIYA TALIBZADE'S VIEWS ON ISLAMISM AND TURKISH-ISLAMIC UNITY

ABSTRACT

The article shows that Akhund Yusif Zia Talibzade's views on Islamism and Turkish-Islamic unity were significant in the twentieth century. Yusuf Ziya's devotion to Islamism and the Turkish-Islamic unity was based on the problems of the Persianization of the Azerbaijanis and Russification policy of the Tsarist Russia. That is, the Persianization of the Azerbaijani people under the name of the Shiite sect, and the Russification of the other part under the influence of social democracy, both played important roles in shaping Y.Z.

Talibzade's views on Islamism and Turkish-Islamic unity. Islamism was especially influential in the early days of the struggle against tsarist Russia, and Talibzade had interpretations and opinions about it. Yusif Ziya, who approached the national issue from a religious standpoint in the beginning, believed that the Islamic religion is the foundation of nations.

The article also includes Y.Z. Talibzade's criticism of perspectives of Western nations on the cultural and ideological situation in Islamic world. Yusif Ziya attempted to explain Western thinkers' erroneous position on the Islamic religion.

Yusif Ziya's views on Turkish-Islamic unity, as well as Turkism-Turanism, were discussed in the article. The Ottoman Empire was the foundation for the development of the Turkish-Islamic world and Turkish-Islamic unity, as demonstrated here. His service in the Ottoman army, in particular, strengthened his belief in Turkish-Islamic unity during the years 1910-1918, when the Ottoman army first occupied the Balkans and then the First World War. In general, the article explains why Yusif Ziya was more committed to the idea of Turkish-Islamic unity and was hesitant to establish independent Turkish states. The influence of Anwar Pasha, in particular, on his commitment to the idea of Turkish-Islamic unity, or his desire for a unified Turkish-Islamic state, has been thoroughly explained. In general, Yusif Ziya saw a Turkish-Islamic union based on the Islamic religion as the future of all Muslim-Turkish peoples, including the people of Azerbaijan. He was later recognized as a pan-Islamist and pan-Turkist intellectual, social, and political figure from this perspective.

Keywords: *Islamism, Turkish-Islamic unity, Russification, Persianization, Turanism, social democracy*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. K.Y.Tağıyev